

prakticheskoy konferentsii (g. Kiyev, Ukraina., 13- 14 oktyabrya 2017). Kyiv: OO «Kiyevskaya nauchnaya suspil'noznavcha organizatsiya», 20-25.

14. Cherepanov A. (2017) Kiyevskaya guberniya v pervoy polovine XIX v .: istoriko pravovyye, sotsiokul'turnyye izmereniya / Kiev province in the first half of the nineteenth century: historical and legal, socio-cultural dimensions (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnitskiy.

15. Shandra V. (2007) Gubernator: yego rol' i mesto v sisteme vlasti v Ukraine imperskogo yeye perioda / *Istoriya administrativno-territorial'nogo ustroystva Chernigovo-Sivershchiny: Materialy nauchno-prakticheskoy. konf. Nizhun: OOO "Izdatel'stvo" Aspekt-Poligraf "*, S.91-96.

УДК 94:(430)

Коляда І.А., Чумак В.О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
м. Київ

АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ У КИЄВІ (1941-1943): ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

У статті аналізується діяльність підпілля у Києві; виокремлюються етапи виникнення і діяльності підпільних організацій столиці; аналізуються основні види діяльності підпільників; наводяться основні статистичні дані Київського підпілля, та цифрові дані по завданім збиткам німецькій окупаційній адміністрації.

***Ключові слова:** Київ, Друга світова війна, окупація, підпілля, рух Опору, Райх, райхскомісаріат Україна.*

Коляда І.А., Чумак В.А. Антифашистское движение сопротивления в Киеве (1941-1943): человеческое измерение.

В статье анализируется деятельность подполья в Киеве; выделяются этапы возникновения и деятельности подпольных организаций столиц.; анализируются основные виды деятельности подпольщико.; приводятся основные статистические данные Киевского подполья и цифровые данные по нанесенням убиткам немецкой оккупационной администрации.

***Ключевые слова:** Киев, Вторая мировая война, оккупация, подполье, движение Сопротивления, Райх, райхскомиссариат Украины.*

Kolyada I.A., Chumak V.A. The anti-fascist resistance movement in Kiev (1941-1943): the human dimension.

The article analyzes the activities of the underground in Kiev. The stages of the emergence and activities of the underground organizations of the capital are highlighted. Analyzed the main activities of underground workers. The main statistical data of the Kiev underground and numerical data on the losses incurred by the German occupation administration are given.

***Key words:** Kyiv, Second World War, occupation, underground, resistance movement, Reich, Reichs commissariat Ukraine.*

Тривалий час в українській історіографії ведеться науковий пошук та розвінчання міфів про Другу світову війну. Серед інших гострих питань, які стоять на часі перед дослідниками є й питання про радянський рух опору. Боротьба проти нацистських загарбників розгорнулася на всіх українських землях, незалежно від регіонів та політичних уподобань населення і характеризувалася найрізноманітнішим арсеналом способів та організаційних форм, й мала до цього часу невизначений вплив на перебіг війни та вплив на мирне населення. Революція гідності, окупація автономної республіки Крим, війна на Сході України, процес поступової декомунізації та прийняття закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки підкреслюють актуальність та суспільну значущість історії періоду Другої світової війни не лише для громадян України, а й для усєї Східної Європи.

Серед ключових тем Другої світової війни перебуває й проблема руху опору. Радянська історіографія репрезентувала цю проблематику виключно з глорифікаційної позиції всенародної боротьби. Однак, стан сучасної української історіографії відзначається відмовою від міфологізації та застарілих заполітизованих положень, критичним осмисленням подій та використанням нових підходів, методів та концепцій. Провідними науковими інституціями та істориками сформовано наратив, що став для нас базовим підґрунтям. Серед провідних істориків, які досліджували дану проблематику варто відзначити О. Лисенка⁸, М. Слободянюка⁹,

⁸Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Радянський рух опору на окупованій території України // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – Том 2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 217.

⁹Слободянюк М. А. Український рух Опору проти нацистського окупаційного режиму в 1941-1944 рр. (на матеріаліх південних областей) // Борисфен. - 2001. - № 6. - С. 15-18.

Д. Веденєєва¹⁰, В. Гриневича¹¹, В. Кучера і П. Чернеги¹², О. Потильчак¹³, І. Патриляка¹⁴, О. Маєвського¹⁵ та І. Капаса¹⁶.

Процес виникнення і боротьби радянського підпілля Києва проти нацистських окупаційних військ у 1941-1943 рр. умовно можна розділити на декілька етапів:

1-й – липень-жовтень 1941 р. Цей етап можна схарактеризувати як провальну операцію Центру. Завчасно, однак, нашвидкуруч підготовлені і залишені в тилу ворога підпільні партійні організації під керівництвом секретаря підпільного міськкому М. Рудешко. Підбір непристосованих кадрів, відсутність досвіду нелегальної діяльності у його керівників і рядових членів, недостатня матеріальна база і психологічна пригніченість через несподівані поразки Червоної Армії в початковий період війни призвели до швидкого розгрому залишеного підпілля німецькими контррозвідувальними органами. Таким чином, завчасно залишене в Києві комуністичне підпілля було здебільшого знищено або не приступило до роботи.

2-й – листопад 1941 р. – червень 1942 р. У жовтні 1941 р починає роботу підпільний міськком КП(б)У під керівництвом К. Івкіна. Також з лютого по травень 1942 року підпільною боротьбою київської молоді керував підпільний міськком ЛКСМУ на чолі з І. Кучеренко. Завдяки патріотично налаштованим громадянам, що вірять у перемогу радянських військ, починають виникати нові підпільні організації. Відновлюють свою роботу комітети, які змогли уникнути нацистських репресій і первинні осередки комуністичної партії. Паралельно відбувається стихійне виникнення антинацистських організацій, не пов'язаних з партійним підпіллям.

Цей етап, як зазначає М. Слободанюк, став часом накопичення досвіду боротьби проти окупантів, вироблення найбільш ефективних форм підпільної роботи, кількісного і якісного зростання організацій і груп. Питання матеріального забезпечення постало, в цей час, найбільшою перешкодою для розгортання боротьби з ворогом.

3-й – червень 1942 р. – червень 1943 р. Після розгрому міськкому Івкіна і до липня 1943 р функції підпільного міськкому партії фактично виконував Залізничний підпільний райком, керований О. Пироговським. Цей райком став найбільш ефективною і боєздатною одиницею партійного підпілля Києва. Саме в цей період з партійним підпіллям встановлює зв'язок і переходить під його керівництво значна частина підпільних організацій, що стихійно виникли у Києві.

4-й – липень – жовтень 1943 р. У Києві діяв підпільний міськком на чолі з Б. Петрушко. Цей етап характеризується масовим вступом в підпільні групи нових членів. Відбувається також зміна основних завдань підпілля, пов'язаних з наближенням радянських військ. Основна увага міськкому в цей період приділялася допомозі партизанам і спробам організувати в місті збройне повстання.

Майже одноголосно дослідники зазначають, що на всіх етапах основним недоліком київського підпілля була погана конспірація, слабка дисципліна і, найчастіше, низький моральний рівень учасників підпілля. Разом з тим, нерідкими були приклади особистої мужності і героїзму підпільників, їх винахідливості і сміливості при плануванні і проведенні операцій.

О. Лисенко та М. Слободанюк оцінюючи роль і місце у боротьбі з нацистськими окупаційними військами визначили основні критерії ефективності, до яких віднесли:

- кількість учасників опору;
- відсоток власних втрат;
- прямий військовий і економічний збиток, нанесений ворогові;
- кількість окупаційних сил і засобів, які учасники опору відтягували на себе;
- морально-психологічний вплив на окупантів і цивільне населення.

Апелюючи до дослідження О. Маєвського у сфері агітаційно-пропагандистської діяльності, можна стверджувати, що саме в агітаційній роботі візуальними засобами підпілля Києва мало найвизначніші результати, а вже потім в диверсіях на залізничному транспорті та саботажі на промислових підприємствах міста. Вагомим був внесок київських підпільників в розвиток партизанського руху в Київській, Житомирській та Чернігівській областях УРСР.

¹⁰Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 - поч. 1930-х рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2000. - 5. - С. 142-152

¹¹Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2007. - Вип. 16(1). - С. 407-408.

¹²Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). - К.: Генеза, 2004

¹³Потильчак О. В. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) / О. В. Потильчак // Архіви окупації 1941-1944 / Держ. комітет архівів України. - Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. - С. 782-790

¹⁴Патриляк І. К. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля на території генерального комісаріату «Київ» у світлі документів німецької поліції безпеки і СД (квітень-листопад 1942 р.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - 2011. - Вип. 202. - Ч. 2. - С. 97-101.

¹⁵Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2018. - 268 с.

¹⁶Капаса І. А. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941-1953 рр.) / Наук. ред. Т. В. Вронська. НАН України, Інститут історії України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. - К.: К.І.С., 2016. - 208 с.

Разом з тим, значна частина цих успіхів було досягнуто не завдяки партійному керівництву, а завдяки патріотизму та ініціативі окремих учасників і конкретних підпільних організацій. За весь період окупації партійне керівництво київського підпілля не виявило належних організаторських здібностей, щоб зробити київське підпілля високоорганізованої, згуртованою і максимально ефективною силою. Навіть незадовго до вигнання окупантів київське радянське підпілля ні кількісно, ні тим більше якісно, не змогло стати серйозною бойовою силою, здатною підняти в місті збройне повстання і допомогти регулярній радянській армії звільнити столицю України.

Одним з головних напрямків роботи підпільників був саботаж економічних, політичних і військових заходів, що проводяться окупантами. Саботаж міг завдати ворогові як помітної так і незначної шкоди, але, у першу чергу, підпільники здобували внутрішню згуртованість, почуття перших перемог і досвід боротьби.

Аналізуючи форми і методи боротьби підпільників варто відзначити, що найчастіше вони диктувались умовами окупаційного режиму та постійними змінами у діяльності окупаційної адміністрації. Наприклад, обов'язкова реєстрація членів компартії змушувала багатьох підпільників переходити на нелегальне становище, підшукувати конспіративні квартири і кошти для життя в підпіллі. Робота арбайтстамів та вивіз молоді на роботу до Райху стимулював розгорнути активну агітацію проти заходів окупантів. Періоди масових провалів і репресій гестапо змушували антифашистів йти в глибоке підпілля, тимчасово знижувати або припиняти свою активність, розробляти нові методи конспірації. Оголошення в Києві забороненої зони у вересні 1943 р і примусове переселення з неї всього місцевого населення також змушували підпільників міняти місця дислокації, переносити матеріальну базу. Перелом у настроях населення окупованих територій, під впливом перемог Червоної Армії у 1943 р, призвів до масового притоку в підпільні організації нових людей, і підпілля активно зайнялося переправленням молоді в партизанські загони. Наближення до Києва радянських військ підштовхувало підпільний міський ком до думки про підготовку збройного повстання і заходів по збереженню економічного потенціалу міста.

Оскільки мільйони червоноармійців потрапили в полон в перші місяці війни, то найпершим завданням багатьох підпільників стало їх звільнення з полону. Зокрема цим займалася організація П. Щербаківа. За допомогою доктора поліклініки Янкевич фабрикувались довідки про хвороби на різні прізвища і за цими довідками випускалися військовополонені з таборів в Дарниці і на вул. Керосинній. Підпільник Розумовський, будучи старостою одного з сіл, приходив до табору для військовополонених і заявляв, що той чи інший полонений з його села. Так вдалося звільнити до 40 осіб. За допомогою завербованого старости села Ронівчів Васильківського району звільнили близько 60 полонених. В цілому групі вдалося з різних таборів врятувати більше двохсот чоловік. Активно велася робота підпільниками по звільненню і захисту населення від вивозу населення на роботи до Німеччини¹⁷.

Коли німці вирішили вивезти на роботу до Райху студентів медичного та гідромеліоративного інститутів, серед них виявилася і підпільниця з Сталінського району комсомолка З. Почтар. Друзі передали їй шприц і протитифозну сироватку. Вона зробила собі і ще двадцятьом молодим людям укол. На наступний день у всіх, хто отримав ін'єкцію піднялася температура і їх відправили в ізолятор. Зрештою, німці, боячись епідемії, відправили їх додому.

Звільнені з полону військовослужбовці, які уникали вивезення до Німеччини, самі підпільники і близькі до них люди постійно потребували різноманітних документів, необхідних для окупаційної влади. Для цього було налагоджено виробництво фальшивих документів. Підроблялися, паспорти, метрики, виписки з церковних парафій, хлібні картки, довідки про судимості за контрреволюцію і антисемітизм, посвідчення фольксдойчів і багато іншого. Так, за завданням секретаря запасного підпільного міського С. Брузо один з підпільників влаштувався працювати охоронцем в Ярославську райуправу з метою отримати довідки з печатками і штампами. На основі отриманої довідки С. Брузо виготовив печатки і штампи Ярославської управи, за допомогою яких були сфабриковані документи для легального проживання підпільників

Підпільники Залізничного району на чолі з П. Засенко і А. Равінським зіпсували 23 залізничні стрілки і 16 хрестовин на станції Київ-Товарний¹⁸.

У довідці про діяльність підпільної організації Г. Голець перераховуються наступні види саботажу, що здійснювалися членами організації на різних об'єктах: списання валянок, як непридатних, заморожування опалювальної системи в великих будівлях, знищення автомобільних камер, покришок і палива, виведення з ладу водозабірних колонок в районі дислокації німців, засмічення лікарських рослин металобрухтом, псування продовольства на Дніпровській перевалці, виведення з ладу апаратури з виробництва камфорного вазеліну, затоплення човнів. Крім того, підпільникам вдалося зберегти до приходу Червоної Армії документацію механічного обладнання насосних станцій, свердловин, посівний матеріал лікарських рослин для 200 гектарів площі, документи геологорозвідки, будівельні матеріали та обладнання маслозаводу. Деякі з перерахованих в

¹⁷Н. Слобоянюк Советскоеподполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. – Saarbrücken : Palmarium Academic Publishing, 2014. – 114 с.

¹⁸Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: 36 док. та матеріалів. – К., Львів: Б. в., 2003. – С. 158.

документі видів саботажу виглядають комічно і навряд чи заслугоували згадки в звіті, як то: збільшення витрат шкіри на пошиття взуття, знищення сигарет або знежирення молока¹⁹.

За офіційними даними, які зберігаються в українських архівних установах і на які посилаються провідні науковці, упродовж 1941-1944 рр. на окупованій території України діяло понад 100 тисяч підпільників. З них загинуло близько 40 тисяч чоловік, тобто безповоротні втрати складають приблизно 40% чисельного складу підпільних організацій. Згідно зі звітом Київського міськкому КП(б)У в столиці України втрат було менше. У Києві в складі 68 підпільних організацій з гітлерівцями боролися 693 підпільники, у тому числі за партійною ознакою - 237 комуністів і 119 комсомольців. З них 176 осіб, тобто 25%, загинули. Причому найбільші втрати понесли партійні організації Кіровського району - 55% і депо Київ-Московський - 51%. Найбільш чисельним був Залізничний підпільний райком. У його складі діяло 143 особи. На другому місці за чисельністю був підпільний міськком - 99 чол., на третьому - підпільна парторганізація «Смерть німецьким окупантам» в кількості 72 особи. 27% київського підпілля становили жінки, а в підпільному міськкомі їх кількість сягала половини. Майже 35% підпільників були комуністами і 17% комсомольцями. Цікаво, що в підпільному міськкомі відсоток комуністів дорівнював 37, і ні в одній підпільній організації частка членів партії не перевищувала 55%.

За національністю серед підпільників налічувалося 71% українців і 23% росіян. Більшість підпільників було середнього віку: 259 осіб від 30 до 39 років, що становило 38% і 117 осіб від 40 до 49 років - 17%. Молоді від 21 до 29 років було 26%, а до 21 року - близько 10%. Самим «віковим» виявився підпільний міськком, в якому частка людей від 40 років і вище становила 37%. А найбільше молоді (66%) залучила до своїх лав партійна організація Дарницького вагоноремонтного заводу. За родом діяльності в партійному підпіллі Києва було 55% службовців, 26% робочих, 13% учнів і 6% домогосподарок²⁰.

Згідно партійної статистики за весь час окупації, підпільники знищили 920 солдатів і офіцерів окупаційних військ, звільнили з німецького полону 970 радянських військовослужбовців, допомогли уникнути вивезення в Німеччину 7680 осіб, підірвали 2 мости, потопили 15 пароплавів і катерів, потопили 19 катерів, знищили і пошкодили 50 паровозів і 589 вагонів, 488 автомашин, розгромили 10 речових і продовольчих складів, 8 складів з озброєнням. Крім того, київські антифашисти надали велику допомогу партизанським загонам, що діяли в Київській, Житомирській та Чернігівській областях. До партизанів було відправлено 1870 чоловік, 500 кг вибухових речовин, 2532 гранати, 25 кулеметів, 550 автоматів 1000 гвинтівок, 714 пістолетів, 133 тис. Патронів, а також різні медикаменти на суму 129 400 рублів. Діяльність радянського підпілля в столиці України мала великий політичний вплив на розгортання антифашистського Опору по всій республіці²¹.

Серед підпільників, трьом киянам – І. Кудрі, В. Кудряшову, О. Пироговському було посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу²².

Отже, з огляду на потенційні можливості для розгортання в Києві боротьби проти окупантів і оцінюючи процес зародження і діяльності, а також масовість і результати, боротьби київських підпільників можна стверджувати, що внесок київського підпілля в загальну перемогу над ворогом міг бути істотно більшим, якби мав необхідну підтримку Кремля. Який, насправді, сподівався на масовий героїзм місцевого населення і не поспішав забезпечити ані кадрово, ані матеріально.

Дослідження історії київського підпілля засвідчує, що:– це одночасно подвиг і трагедія його учасників. Укорінений в масовій свідомості стереотип про героїв-підпільників, які тільки й думають, що про боротьбу з фашистами і долаючи всі труднощі постійно виявляють мудрість і героїзм, згуртованість і самопожертву, тьмяніє в світлі архівних документів та напрацювань сучасних незаангажованих і неупереджених істориків. Життєвий шлях підпільників, інформація про яких збереглася в джерелах, дає нам підставу зробити висновок, що їх дії і особисті якості не цілком відповідають романтичному образу, створеному радянською пропагандою. Це були люди зі своїми достоїнствами і недоліками, які могли поєднувати в собі як вчинки, що вимагають засудження, так і приклади, гідні наслідування. У протоколах, стенограмах, донесеннях, звітах, довідках і листах проглядаються живі люди зі своїми характерами, складними взаєминами, меркантильними інтересами, особистим суперництвом і амбіціями, некомпетентністю, нехлюйством, пияцтвом і аморальним способом життя. І часто саме людський фактор, особистий, а не загальний інтерес, були визначальними в підборі людей, плануванні роботи, прийнятті рішень і самої долі підпільних організацій. Проте, поряд з цим йшли і безприкладна віра в перемогу над ворогом, і зухвалі операції, і героїзм, і самопожертва.

Подвиг підпільників проступає очевидною проблемою у розрізі дослідження щоденників та звітів, коли аналізуються важкі побутові умови життя в окупації, про труднощі в матеріальному забезпеченні підпільної роботи, про складні долі і характери учасників підпілля. І тоді приходиться розуміння, що головний приклад

¹⁹М. Слободянюк Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми [Текст]: монографія / М. А. Слободянюк Дніпропетр. нац. ун-т заліз. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпро: Герда, 2017. – 274 с.

²⁰Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: 36. док. та матеріалів. – К., Львів: Б. в., 2003. – С. 256.

²¹Н. Слободянюк Советско-епополье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. – Saarbrücken : Palmarium Academic Publishing, 2014. – С. 84.

²²Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: 36. док. та матеріалів. – К., Львів: Б. в., 2003. – С. 158.

героїзму антифашистів полягав не тільки в тому, щоб померти як справжній герой, але і в тому, щоб кожен день героїчно жити і боротися в підпіллі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 - поч. 1930-х рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2000. №5. С. 142-152
2. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16(1). С. 407-408.
3. Капась І. А. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941–1953 рр.) / Наук. ред. Т. В. Вронська. НАН України, Інститут історії України; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. К.: КІС., 2016. 208 с.

REFERENCES

1. Vedeneev D. Special services of the Ukrainian News Agency (1920 - Poch. 1930 rr.) // Problems of History of Ukraine: fact, sudzhennya, poshuk. 2000. №5. С. 142-152
2. Grinevich V. Suspiciously-political attitudes to the population of Ukraine in the Drugs of the Soviet Union: історіографічні ітатки // Problems of the History of Ukraine: fact, sudzhennya, poshuk. 2007. Vip. 16 (1). Pp. 407-408.
3. Capt. I. A. Radyanskiy Ruh Support in Ukraine: organization, legacy, memorial (1941–1953 p.) / Science. ed. T.V. Vronska. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine; Central State Capital Photographic Archive of Ukraine im. G. S. Wheat. K. : K.I.S., 2016. 208 p.